

**O‘ZBEK SHEVALARIDA LEKSIK-SEMANTIK MUNOSABATLAR
(SINONIMIYA, ANTONIMIYA, OMONIMIYA) VA
NEOLOGIZMLARNING QO‘LLANILISHI**

Raimnazarova Nasiba

Termiz davlat pedagogika instituti

F.f.f.d.(PHD)dotsent

ANNOTATSIYA: *Ushbu maqolada o‘zbek xalq shevalarining leksik boyligi, xususan, shevaviy sinonimlar, antonimlar, omonimlar va neologizmlarning o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi. Shevalardagi leksik birliklarning adabiy til bilan o‘zaro aloqadorligi, ularning shakllanish manbalari va qo‘llanilish doirasi misollar yordamida yoritib berilgan. Shuningdek, zamonaviy o‘zbek shevalariga kirib kelayotgan yangi qatlam so‘zlari – neologizmlarning xalq nutqidagi o‘rni ilmiy nuqtayi nazardan baholangan.*

Kalit so‘zlar: *dialektologiya, leksikologiya, sinonimiya, antonimiya, omonimiya, neologizm, areal lingvistika, fonetik o‘zgarish, lingvistik qatlam.*

Annotation: *This article analyzes the lexical richness of Uzbek folk dialects, specifically focusing on the peculiarities of dialectal synonyms, antonyms, homonyms, and neologisms. The interaction between dialectal lexical units and the literary language, their formation sources, and the scope of application are highlighted with examples. Furthermore, the role of neologisms—a new layer of words entering modern Uzbek dialects—is scientifically evaluated from the perspective of folk speech.*

Key words: *dialectology, lexicology, synonymy, antonymy, homonymy, neologism, areal linguistics, phonetic change, linguistic layer*

.KIRISH

Tilning lug‘at tarkibi doimiy harakatdagi tirik tizimdir. O‘zbek tili dialektologiyasi leksik-semantik munosabatlarga boyligi bilan ajralib turadi. Xalq shevalari adabiy tilni boyituvchi asosiy manba bo‘lib, undagi sinonimiya, antonimiya

va omonimiya hodisalari adabiy tildagidan ko'ra kengroq semantik maydonni qamrab oladi.

SHEVALARDA SINONIMIYA

Shevaviy sinonimlar bir xil tushunchani anglatuvchi, lekin hududiy jihatdan farqlanuvchi so'zlardir. Ular ko'pincha hududning turmush tarzi, etnografik xususiyatlari bilan bog'liq.

Areal sinonimlar: Masalan, "hovli" tushunchasi uchun: hayot (Buxoro), tom (Qashqadaryo, Surxondaryo), qora uy (ba'zi qipchoq shevalari).

Predmet-belgi sinonimiyasi: Adabiy tildagi "yaxshi" so'zi shevalarda soz, durust, xo'p, bama'ni, tuzuk kabi o'nlab variantlarga ega.

Shevaviy sinonimlar tilning ifoda imkoniyatlarini oshiradi va badiiy asarlarda personaj nutqini individuallashtirishda muhim rol o'ynaydi.

SHEVALARDA ANTONIMIYA

Shevalarda antonimlar nafaqat sifatlar, balki fe'llar va otlar darajasida ham faol.

Misol: Baraka (ko'p) – shitit (kam); yoriq (yorug') – g'ira-shira (qorong'u).

Shevaviy antonimiyaning muhim jihati shundaki, qarama-qarshilik ko'pincha o'sha hudud aholisining subyektiv bahosi bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, chorvachilik bilan bog'liq shevalarda hayvonlarning yoshi va holatiga nisbatan o'ziga xos antonimik juftliklar mavjud.

. SHEVALARDA OMONIMIYA

Shevaviy omonimlar ko'pincha fonetik o'zgarishlar natijasida yuzaga keladi. Adabiy tilda turli tovushlar bilan farqlanadigan so'zlar shevada bir xil shaklga kelib qolishi mumkin.

Misol: Osh (ovqat) va osh (terini oshlash).

Fonetik omonimlar: Ot (ism) va ot (hayvon) kabi klassik misollar bilan birga, shevada talaffuzdagi kuchsizlanish natijasida bel (tana a'zosi) va bel (belkurak) so'zlari ko'p hududlarda faol omonim hisoblanadi.

SHEVALARDA NEOLOGIZMLARNING QO'LLANILISHI

Bugungi kunda shevalarga neologizmlarning kirib kelishi ikki xil yoʻl bilan kuzatilmoqda:

Ekstralingvistik omil: Texnologiya va internetning kirib borishi. Masalan, qishloq sharoitida ham payme (payme qilmoq), telegram urmoq, zapravka kabi soʻzlar sheva fonetikasiga moslashib, kundalik nutqqa singib ketdi.

Lisoniy moslashuv: Sheva egalari yangi tushunchani oʻz lahjasidagi mavjud qoliplarga soladi. Masalan, kombayn – kambayin, traktor – tiraktir.

SHEVALARDA ANTONIMIYA

Shevalarda antonimlar nafaqat sifatlar, balki feʼllar va otlar darajasida ham faol.

Misol: Baraka (koʻp) – shitit (kam); yoriq (yorugʻ) – gʻira-shira (qorongʻu).

Shevaviy antonimiyaning muhim jihati shundaki, qarama-qarshilik koʻpincha oʻsha hudud aholisining subyektiv bahosi bilan bogʻliq boʻladi. Masalan, chorvachilik bilan bogʻliq shevalarda hayvonlarning yoshi va holatiga nisbatan oʻziga xos antonimik juftliklar mavjud.

Shevalardagi leksik-semantik munosabatlarni oʻrganish oʻzbek tilining tarixiy taraqqiyotini anglashga yordam beradi. Sinonimlar tildagi obrazlilikni, antonimlar tafakkur ziddiyatini, omonimlar esa fonetik rivojlanishni koʻrsatadi. Neologizmlar esa shevaning oʻzgaruvchan va zamon bilan hamnafas tabiatini namoyon etadi. Fonetik-talaffuz maʼlumotlari: dialektlar boʻyicha talaffuzlarning farqlanishi omonimlar bilan bogʻliq boʻlgan holatlar uchun muhim. Adabiy matnlar bilan mahalliy nutq orasidagi tafovutlarni tahlil qiling: tarjima ishlarida koʻrgazmalarni eʼtiborga oling. Til oʻrganishda mahalliy materialni qoʻllab-quvvatlash. Ogʻzaki nutq tahlili uchun yangi metodlar joriy etish: nutq xavfsizligini nazorat qilish, tilshunoslikdagi mashqlarni samarali qilish. Fonetik ahamiyati shevalarda soʻzlarning talaffuzidagi oʻzgarishlar orqali namoyon boʻladi. Talaffuzdagi farqlar, urgʻu va intonatsiya, sinonim va antonimlarni matn ichida taʼkidlashda, ohang va ritmni yaratishda muhim rol oʻynaydi. Masalan, bolalar →

bololar talaffuzi hududiy sheva bilan bogʻliq boʻlib, nutqga tabiiylik va ritmik ohang qoʻshadi.

Talabalar va oʻqituvchilar uchun tavsiyalar:

Shevalarni oʻrganishda maʼnoni kontekst bilan bogʻlashga eʼtibor qaratish, sinonim va antonimlarni mustaqil matnlarda aniqlash.

Fonetik oʻzgarishlarni talaffuz amaliyoti orqali mustahkamlash, shevalarni nutqda toʻgʻri qoʻllash.

Adabiy tilda shevalardan foydalanishda matnning estetik va maʼno uygʻunligini saqlash.

Matn tahlili va ijodiy ishlar orqali sinonim va antonimlardan samarali foydalanishni oʻrgatish.

Adabiy til bilan aloqasi:

Shevalar adabiy tilning boyligini aks ettiradi. Sinonim va antonimlar yordamida yozuvchilar va talaba-nutqchilar matnni yanada rang-barang va ifodali qilishi mumkin. Fonetik jihatdan shevalar matnga ritm, urgʻu va tabiiy ohang beradi, bu esa adabiy asarlarni jonli va oʻquvchiga tushunarli qiladi. Shunday qilib, shevalar nafaqat kundalik nutqni boyitadi, balki adabiy tilning rivojlanishi va ijodiy ifodada muhim vosita hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. Oʻzbek dialektologiyasi. – Toshkent: "Oʻqituvchi", 1978. – 232 b.

Shoabdurahmonov Sh. Oʻzbek xalq shevalari lugʻati. – Toshkent: "Fan", 1971.

Toʻychiboyev B., Qashqirli H. Oʻzbek dialektologiyasi. – Toshkent: "Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti", 2002. – 184 b.

Mirzayev M. Oʻzbek tili shevalari leksikasi. – Toshkent: "Fan", 1969.

Ashirboyev S. Oʻzbek dialektologiyasi. – Toshkent: "Navroʻz", 2017.

Doniyorov X. Oʻzbek tili qipchoq shevalari leksikasi. – Toshkent: "Fan", 1977.